

ALEVİ-BEKTAŞI FIKRALARINDA MITİK DÜŞÜNCE

*Evrım ULUSAN ÖZTÜRKMEN**

GİRİŞ

Toplumlar temel değerlerini, olumlu ve olumsuz olarak nitelendirdikleri düşünce ve davranış kalıplarını yükledikleri kahramanlar yaratır ve anlatılar aracılığıyla bunları yayar. Halk edebiyatı yaratmaları içinde fıkra türü, mizah unsuruyla kurulması bakımından sözlü türler içerisinde farklı bir konumdadır. Fıkralar çoğunlukla belirli fıkra tiplerine bağlı olarak anlatılır (Yıldırım, 1999: 33-34). Belirli bir dünya görüşünü temsil eden fıkra tipi olarak adlandırılan, temsil özelliği yüksek kişilerin maceraları bazen gerçek olaylardan hareketle kurgulanır, bazen başka tiplerin maceraları bu tiplere bağlanır bazen de toplum yaşamındaki önemli olaylar, olgular ve kavramlar fıkra metnin temel problemlerini taşıyacak şekilde fıkra tipi üzerinden sunulur.

Türk fıkralarının geniş bir anlatı dairesini oluşturan tiplerden biri Bektaşî tipidir ve bu tip “heterodoks Türk Sûfliği”, “heterodoks popüler Türk Sûfliği” (Ocak, 1996:148) veya “Türk cemaat-dışı İslamlığı” (Melikoff, 2010: 93) olarak adlandırılan bir dinsel yapıya sahip topluluk içinde ortaya çıkmıştır. Ahmet Yesevi ile XI. yüzyılda, Orta Asya’da ortaya çıkıp gelişen mistik karakterli Türk Müslümanlığının Anadolu’daki en önemli temsilcisi Hacı Bektaş Veli sonrası gelişen bu tip, Alevi-Bektaşî inanç dünyasını temsil eden mizahi bir karakterdir. Hacı Bektaş Veli’nin İslam propagandası, kesin kurullarla sınırlı ortodoks bir anlayışa değil, Horasan Melâmetiyyesi’nin cezbeci özelliklerine dayanmaktadır ve bu İslam anlayışı, “İslam sûfliğinin yapısından kaynaklanan geniş bir hoşgörüyeye dayanan, mühtedileri birdenbire eski kültür çevrelerinden koparmadan, bu kültürden

Arş. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, *evrimu@gmail.com*.

gelen eski inançlarını da kendi içerisinde değerlendiren bağdaştırmacı...bir İslam anlayışı”dır (Ocak, 1996: 160). Bektaşî tipine bağlı fıkralarda özellikle de bu çalışma kapsamında ele alınan fıkralardaki heterodoks yapının parçası mitik unsurlar, Sünnî doktrinin namaz ve oruç gibi ibadetlerine karşı Bektaşî'nin ilgisiz ve çoğunlukla da olumsuz tavrı, Alevî-Bektaşîliğin yukarıdaki niteliklere sahip inanç dünyasıyla ilişkilidir.

Alevî-Bektaşî fıkralarında yer alan yaratılış mitleri, yer aldığı fikranın ana temalarını oluşturur. Fıkralarda bazen herhangi bir konu hakkındaki mitik açıklamanın içerdiği çelişki ve belirsizlikler gösterilirken bazen de mitik düşüncedeki zayıf noktalar eleştirilerek Alevî-Bektaşî inanç sistemi içinden açıklamalar yapılır.

Sonraki bölümde, fıkralardaki mitik unsurların açıklanabilmesi için genel olarak mit, özelde yaratılış mitleri ve ardından fıkra türü üzerinde durulacaktır. Mit ve fıkra türlerinin nitelikleriyle ilgili veriler iki türün metinsel özelliklerine, yapılarına ve işlevlerine vurgu yapılarak aktarılacaktır. Bu bölümün amacı mizahi ve kurmaca bir tür olan fikranın içine “gerçek”lik çekirdeği taşıyan ve “ciddî” bir tür olan mitin hangi amaçlarla ve hangi yapıyla yerleştirilebileceğinin saptanmasıdır. Girişin ardındaki bölümler, Alevî-Bektaşî fıkralarında yaratılış mitleriyle ilgili temalara göre başlıklandırılmıştır.¹ Çalışmanın genelinde şu sorulara yanıt aranmıştır: Alevî-Bektaşî fıkralarında yaratılışla ilgili hangi motifler temalar yer alır, mizah yaratımında mitin anlamıyla nasıl oynanır? Fıkroda herhangi bir mitik açıklama reddedilirken reddedilenin yerine başka bir açıklama getirilir mi ve varsa yani açıklama da mitik midir? Alevî-Bektaşî fıkralarındaki yaratılışla ilgili mitik unsurlar, Türk halk tasavvufunun hangi alanlarına dair ne tür açıklamalar içerir?

Gerçek, Ciddî ve Kutsal Metin: Mit

Mitler, bir toplumun geçmişine dayandığı, temel yaşamsal unsurları kutsal güçlere bağlayarak ürettiği, aktardığı ve çeşitli ritüel davranış kalıplarıyla icra ettiği anlatılardır. Çalışmada “mit” terimi, mitin çok sayıdaki tanımı içinden kutsal alanla ilişkilendirilen her türlü düşünce, söz, davranış şekli olarak ele alınmıştır. Çok Tanrılı dinlerden ve tek Tanrılı dinlere kadar inananları tarafından kutsallıkla ilişkilendirilip din dışı alandan ayrılan,

¹ Çalışma kapsamındaki fıkralar, Dursun Yıldırım'ın çalışmasından alınmıştır. Dursun Yıldırım, *Türk Edebiyatında Bektaşî Fıkraları*, Akçağ, Ankara, 1999.

kutsalın kendini gösterdiği her türlü nesne, inanç ve söz mitik unsur olarak kabul edilmiştir (Eliade, 1991: IX).

Mitler, dünyanın zamansal ve mekânsal her türlü unsurundan başlayarak nesnelere, canlılara, insanlara ve kültüre dair açıklamaların kutsallıkla ilişkili olarak deneyimlendiği bir dünya sunar. İnanamı için mit *gerçektir* (Bascom, 2003: 475; Lüthi, 2003: 314) ve yaşam deneyiminin her alanını etkileme gücüne sahiptir. Mitik düşünce, inkâr edilemez ve sorgulanamaz sözleri, deneyimleri ve düşünceleri ifade eder. Mitler, dünyanın ve dünya ötesinin nasıl oluştuğunu, son haline nasıl dönüştüğünü anlatan kutsal metinler olmakla birlikte, var olan düzenin nasıl sürdürülmesi gerektiğini içeren ritüelistik süreçlerle yaşamın devamlılığını sağlar. Mit, yaşatıldığı toplumlarda bir şekilde yaşamın kökeniyle ilişkilendirilir. Delaney, kökenlerin fiziksel, toplumsal ve dünyayla ilişkili olduğunu söylerken kökene dair mitlerin yaşatıldığı topluluk tarafından birer kimlik özelliği olarak kabul edildiğini ve topluluğun kimliği etkilediğini savunur. Yani herhangi bir mitik sistem içinde yaşayan bir toplum, mitin etkisini yaşamının birçok noktasında hisseder. Eylemlerini, düşüncelerini ve sözlerini sahip olduğu mitik düşünce içinden anlamlandırır. Delaney (2004: 8, 9), fiziksel, toplumsal ve kâinata ilişkin boyutların birbirinden ayrı olmadığını savunurken benzer ya da paralel kategoriler, kavramlar, özler, özneler ve süreçleri göz önüne alarak, bütün kültürlerde bu üç boyutun birbirleriyle ilişkili olduğunu söyler. Mitler felsefi sorular ya da kavramsal sistemler ilgili olmanın ötesinde günlük yaşama yön veren değerler, tutumlar, yapılar ve pratiklerin de temel kaynaklarını oluşturur. Gündelik yaşamdan kesitler sunan ve mitik motifler taşıyan Alevi-Bektaşî fıkralarındaki mitik unsurların, Delaney'in belirttiği boyutların her biriyle (fiziksel, toplumsal ve dünyaya ilişkin) yakından ilişkili olduğu görülür. Çalışma kapsamında ele aldığımız fıkralarda da mitik düşüncenin günlük basit eylemlerden çeşitli dinsel veya felsefi sorunlara kadar yayıldığı görülmektedir. Aşağıdaki iki metinde yer alan mitik unsurların insan yaşamının deneyimleriyle ilgili boyutları takip edilebilir.

Bu İşe Allah Karışmaz

İki Bektaşî dervişi bir kış günü yola çıkmışlar. Soğuktan titremeye başlamışlar. Dervişin biri, soğuğun ve tipinin şiddetine tahammül edememiş:

- Hey Allah'ım! Şurada iki garip dervişi soğuktan dondurmak senin şanına düşer mi? diye söylenmiş. Arkadaşı derhal şu cevabı vermiş:

- Derviş Mehmet, Allah'a kabahat bulma. Bu işe o karışmaz. Başımıza gelen bu iş, o ferman dinlemez Mart ayının halt etmesidir (Yıldırım, 1999: 83).

Metin, iki farklı inanç sistemi içinden mitik yanıtlar taşır. Bir felaket, felaketin sebebi ve felaketi önleyebilecek kutsal güçler, farklı evren tasarımlarına sahip iki inanç sistemi üzerinden sunulur. İlk kutsal güç, İslamiyet'in tek Tanrı'sı Allah'tır ve dervişin serzenişi doğrudan Allah'adır. İkinci derviş ise mevsimlerin ve rüzgârın taşıdığı kutsal ruhlara işaret ederek (*motifA282*)² felaketin sebebini doğaya ait bu ruhlarla ilişkilendirir. Türk mitolojisinde kutsallık, kültürel her türlü nesne birtakım kültürler üzerinden sunulur. Nesnelere birlikte doğal alana ait unsurlar da kutsal ruhlarla ilişkilendirilir. Altay Türklerinde yaşayan her şey; insan, hayvan, bitki, yıldızlar, ışık ve maden bir ruh taşır. Yine rüzgâr da ruh taşıyan ve kutsal güçlerle ilişkilendirilen doğaüstü alanla ilişkili bir güçtür (Roux, 1994: 131). Fıkradaki dervişlerin farklı inanç sistemlerinden mitik açıklamalar yaptığı görülmektedir.

Altı Günde Bu Kadar Olur

Bektaşî'nin birine sormuşlar: “Dünya neden böyle inişli yokuşlu, dağlı taşlı, sarplı kayalıdır, düpdüz değildir?” demişler. Bektaşî de “Be yahu altı günde yaratılan dünya işte bu kadar olur.” demiş (Yıldırım, 1999: 88).

Üstteki metne göre evren, bir yaratıcı tarafından (*motifA610*) ve altı günde (*motifA601.2.*) yaratılmıştır. Kur'an-ı Kerim'in de “...gökleri ve yeri altı günde yarattık da en küçük bir yorgunluk çekmedik” şeklinde meali bulunan Kâf suresinde dünyanın altı günde yaratıldığı bildirilir (URL-1). Metinde aktarılan mitik bilgi dünyanın fiziksel olarak düzensizliğinin nedeniyle ilgili bir sorgulamayla devam eder. Yaratılışın kusurlu olduğu düşünülen doğasıyla ilgili İslamiyet içinden bir açıklama beklenirken mitik söylemin gerçekliğinden şüpheye düşülür. Bu noktada artık mitten farklı bir türe geçiş yapılmıştır. Görebildiğimiz kadarıyla Kur'an-ı Kerim'in dünyanın yaratılışı ile ilgili bilgi veren ayetlerinde dünyayı saran göğün kusursuzluğu, sarsılmaz dağlar, güzel bitkiler, bereketli yağmurlardan söz edilirken dünyanın kusurlu yaratıldığına dair bir açıklama yoktur. Alevi-Bektaşîlerin

² Thompson, Stith (1966). Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends. Bloomington: Indiana University Press. Online Erişim: <http://www.ruthenia.ru/folklore/thompson/index.htm>